

HELENA PETRUŇOVÁ

K PREKLADU RUSKÝCH FRAZÉM S INŠTRUMENTÁLOM (DO SLOVENČINY A ČEŠTINY)

1.0

Roman Mrázek v časti svojej monografie *Sintaksis russkogo tvoritel'nogo* (1964) podrobuje dôkladnej analýze inštrumentál spôsobu (instr. modi) v úzkom zmysle (vrátane tzv. inštrumentálu vnútorného – tautologického), inštrumentál zoskupenia a stvárnenia a **inštrumentál prirovnania** (instr. comparisonis). „Posredstvom jeho obraz dejstvija peredajetsja kosvenno, s ukazaniem lica, životnogo ili večši, dlja kotorych sposob soveršenija etogo dejstvija, kačestvo ili intensivnost' jeho, osobenno tipičen, napr.: *smotrit volkom, poletel pticej, ležit brevnom*. Sledovatel'no, my imejem delo s metaforičeskoj, bol'sej čas'tju giperboličeskoj, lapidarnoj stilizacijej charakteristiki, vytekajuščej iz rečevoj ekspresivnosti“ (s.67).

1.1

Ruské prirovnávacie spojenia s inštrumentálom, voľné, ustálené, čiastočne alebo úplne frazeologizované, sú bohato zastúpené v hovorovom štýle, v ústnej, ľudovej a poetickej reči, v umeleckom štýle ako prostriedky na vyjadrenie obraznosti, aktuálnosti či expresívnosti autorovej výpovede. Vzhľadom na to, že bezpredložkové tvary inštrumentálu podstatných mien nedokážu svoju funkciu plniť izolovane, ale iba v spojení s iným plnovýznamovým slovným druhom, nachádzame v ruštine inštrumentál prirovnania pri slovesách a v menšej miere pri niektorých podstatných menách. Predovšetkým spojenie slovesa s inštrumentálom predstavuje bežný model prirovnania (porov. Mokijenko, 1989, s.92), napr.: *izvivat'sja užom, stojat' goroj* (Frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka, 1978, ss.183, 459).

1.2

V slovenčine a češtine nie je inštrumentál prirovnania bežným gramatickým prostriedkom vyjadrenia podobnosti. Jeho výskyt v slovenčine charakterizuje R. Mrázek (1964) analogickou situáciou v češtine, kde sa v bežnom hovorenom jazyku nevyskytuje. V písomnom prejave a v umeleckej literatúre je používaný častejšie. Za hranicami umeleckého štýlu, pri individuálnom použití má odtienok

komičnosti – „*shořel papírem, zbledl stěnou*“ (s.75). Autor tu uvádza aj niektoré príklady zo slovenčiny, zo štúdie F. Miku *Inštrumentál pri slovese a pri prídavnom mene* (1958) „*včely vyleteli rojom, tiekol úzkym pásom* (s.215), *svetlo sa rozlievalo úzkym pruhom* (s.217)“ (Mrázek, 1964, s.92). V slovenčine sú to aj dnes pomerne vzácne tvary inštrumentálu s prirovnávacím odtienkom, napr.: *krv tiekla potokom* (Mlacek, 1970, s.173), *byť trňom v oku niekomu, tváriť sa svätým* (Malý frazeologický slovník, 1977, s.252, 239).

1.3

V rusko-slovenskom a rusko-českom vzťahu, na základe vyexcerpovaných ukážok z románu Borisa Pasternaka *Doktor Živago* a jeho prekladov do slovenčiny a češtiny, sa venujeme prekladu slovných spojení, od voľných až po úplne frazeologizované, ktorých súčasťou je bezpredložkový inštrumentál (inštrumentál prirovnania).

2.0.

Z pohľadu prekladu predstavujú ruské **voľné prirovnávacie spojenia s inštrumentálom** (voľné prirovnania) osobitnú skupinu, pretože podobnosť je v nich vyjadrená implicitne, bez formálneho znaku prirovnania. Do slovenčiny a češtiny sa spravidla prekladajú komparatívnou konštrukciou so spojkami *ako, ani, sťa/jak, jako* + nominatív podstatného mena. Porovnajme si, napr.: *...karty, kotoryje deržal v levoj ruke ščitkom...* (Pasternak) – *...díval sa do svojich karát, které držal...pred sebou ako štít...* (Jesenská), – *Ten však hleděl do vějíře karet, které držel v levé ruce před sebou jako štít.* (Zábrana), *...doroga izvivalas' lentuju...* (Pasternak) – *...cesta sa ním vinula ako stuha...* (Jesenská) – *...cesta se vinula jako stuha ...* (Zábrana), *Tučej saranči visela nad jeho kryšami černa ja pyl ...* (Pasternak) – *Ako oblak saranči visel nad jeho strechami čierny prach ...* (Jesenská) – *Černý prach... visel nad jeho střechami jak hejno sarančat.* (Zábrana).

2.1.

Predovšetkým v umeleckej literatúre, kde sa inštrumentál vyskytuje najviac, dochádza často k prekryvaniu inštrumentálu prirovnania a inštrumentálu stvárnenia, ktorý vyjadruje nadobudnutie dočasného vonkajšieho vzhľadu, tvaru, zoskupenia. Niekedy je ťažko odlíšiť, o ktorý inštrumentál skutočne ide, keďže je možný dvojaký výklad formálne zhodných spojení. Tento jav R. Mrázek (1964) označuje termínom „nejtralizacija“ alebo tiež „polnyj sinkretizm“ (s.67). Takéto prelínanie sa môže prejavíť i v odlišnom preklade: pomocou prirovnávacieho spojenia a bez neho, napr.: *Melkoj vodžanoj pyl'ju morosil doždik.* (Pasternak) – *Mrholil, povetrie bolo plné drobného vodného prachu.* (Jesenská) – *Mrholil dáždik ako drobný vodný prach.* (Hegerová) – *Deštík mžil drobný vodní prach.* (Zábrana).

Pri rozvitejšom inštrumentáli spravidla prevláda prirovnávací význam nad významom stvárnenia či dočasného tvaru, zoskupenia. Čím viac je obraz, to, k čomu prirovnávame, zreteľnejší, tým výraznejšie vystupuje do popredia podobnosť s tým, čo prirovnávame (t.j. komparatívne vzťahy). To sa prejaví aj v preklade, kde v slovenčine a češtine nachádzame spojenia s prirovnávacou spojkou, napr.: *On (dym) razvevajuščejusja konskoju grivoju tjanulsja po vsemu nebu.* (Pasternak) – *Dym sa tiahol po celom nebi ako rozviata konská hriva.*

(Jesenská) – ... *kourž požáru, který se táhl přes celé nebe jak rozevlátá koňská hřívá* (Zábrana).

Menej rozvitý, príp. jednoduchý inštrumentál viac inklinuje k významu stvárnenia, dočasného tvaru, zoskupenia. Prejaví sa to v preklade, keď sa prekladá spojením bez komparácie, prípadne ostáva inštrumentál nepreložený, napr.: *V příjemnoj damy živopisnoj gruppoy okružali stol...* (Pasternak) – *V salóne malebná skupina dám obklopovala stôl ...* (Jesenská), – *V prijímacom salóne dámy v malebnej skupinke obklopili stôl...* (Hegerová) – *V prijímacím salónku se kolem stolu ... tísnila malebná skupinka dam.* (Zábrana), *Ich kružil, sojedínjal v pary i vytjagival cep'ju...* (Pasternak) – *Točil nimi, spájal ich do dvojíc a vyťahoval do radu...* (Jesenská) – *Kruh viedol, spájal ich do párov a zorad'oval do reťaze...* (Hegerová) – *Roztáčel je, vybíral do párů a spojoval do řetězu...* (Zábrana).

2.2.

Aj keď ruskému inštrumentálu v slovenčine a češtine zodpovedá spravidla komparatívna konštrukcia s prirovnávacou spojku, v prekladoch sa stretávame aj s formálne zhodným prostriedkom, t.j. bezpredložkovým inštrumentálom, prípadne iným predložkovým tvarom podstatného mena. Cieľom takéhoto postupu je zachovanie emocionálneho zafarbenia a poetickosti spojenia pri súčasnom zachovaní významového súladu v oboch jazykoch, napr.: *...svet paroj kryl'jev vychodil...* (Pasternak) – *...a vyrážal spod lopatiek dvojicou krídel* (Jesenská) – *...a ako pár krídel vystupoval...* (Hegerová) – *...a párem křídel vyrážel z pod lopatek.* (Zábrana), *I vsě eto izvergalos' potokom slov...* (Pasternak) – *A všetko sa to valilo prúdom slov...* (Jesenská) – *A to všetko sa chrľilo v prúde slov...* (Hegerová) – *A všechno se to valilo v lavině slov...* (Zábrana), *Voschiščeniye žizn'ju, kak tichij veter, širokoj volnoj šlo...* (Pasternak) – *Opojnosť života plynula širokou vlnou ako tichý vánok...* (Jesenská) – *Očarenie životom sa ako tichý vietor naširoko valilo...* (Hegerová) – *Opojení životem se jak tichý vítr valilo širokým proudem...* (Zábrana).

Preklad inštrumentálu príslovkou *naširoko* v poslednej ukážke a *ojedinele* v nasledujúcej je pomerne výrazným prejavom tendencie tohto pádu k adverbializácii (porov. Mrázek, 1964. s.12, 72, Ondruš, Sabol, 1981, s.176): *Gde-to ostrovkami, razdavalis' poslednije zalpy...* (Pasternak) – *Kdesi sa ako ostrovčeky ozývali posledné salvy...* (Jesenská) – *Kdesi sa ojedinele rozliehali posledné salvy...* (Hegerová) – *...kdesi jako ostrůvky se rozléhaly poslední salvy zlomeného odporu.* (Zábrana).

Rusko-český slovník I (1978) uvádza napr. slovo *goroj* ako príslovkou: *goroj (nagružat', nakladyvat')* do vrchu, vrchovatě – *vozvyšat'sja goroj* zvedat se n. zdvíhat se n. čníť jako hora (s.175). Táto skutočnosť sa prejaví aj v prekladoch, napr.: *...venki složeny goraju...* (Pasternak) – *...vence naskladané na veľkej hřbe...* (Jesenská) – *...vence zložené na kope...* (Hegerová), – *...kde je hora věnců...* (Zábrana), *...telo v grobu ležalo kak na podnjatom kverchu vozvyšenii, goraju.* (Pasternak) – *...mrtvy v truhle ležal ako na briežku...* (Jesenská) – *...mrtvola v truhle ležala ako na vyvýšenine, na kopci.* (Hegerová) – *tělo leželo v rakvi do kopce, jako na příkrém svahu.* (Zábrana).

Vzácný výskyt inštrumentálu prirovnania v slovenčine a češtine sa môže prejavíť aj tým, že ruský inštrumentál ostane nepochopený alebo nepovšimnutý, napr.: *...nebo naklonjalos' nizko-nizko k nim v detskuju makuškoj v njanjuškin podol...* (Pasternak) – *...nebo sa skláňalo nízko-nizučko k detskej hlávke v pestúnkinej zástere...* (Jesenská) – *...nebo sa skláňalo celkom nizučko k nim, do detskej izby, ako hlavička do pestúnkinho podolka...* (Hegerová) – *...nebe se skláňalo velice nízko, nízko k nim do dětského pokoje, až k hlavě v chůvině zástěře...* (Zábrana).

3.0.

Spojenia s prirovnávacím významom spočiatku vznikajú ako voľné a neustálené obrazné slovné spojenia v reči, v procese dorozumievania, v konkrétnej situácii prakticky neobmedzene. Ich výskyt a používanie závisí samozrejme od schopnosti hovoriaceho podobnosť vnímať, vyjadriť ju a využiť ako prostriedok komunikácie. Takéto spojenia spravidla zanikajú zároveň so zánikom, zmenou komunikačnej situácie. Patria k nim aj individuálne prirovnania z literárnych diel, ktoré ako voľné a neustálené prirovnania ostávajú navždy zachytené v umeleckých textoch a mnohé z nich sa časom stávajú všeobecne známymi, prenikajú do vedomia a používania celého národa. Popri voľných, neustálených spojeniach tak predstavujú osobitné jazykové jednotky, ktoré ako ustálené prirovnania patria do frazeológie. Máme tu na mysli **ustálené prirovnávacie spojenia s inštrumentálom, frazémy** ustálené formálne aj významovo, zachytené v slovníkoch, v slovnej zásobe ľudí, ktorí ich v procese dorozumievania používajú už ako hotové modely slúžiace na pomenovanie a hodnotenie vzťahu podobnosti. Najmä hodnotiaci aspekt je pri týchto spojeniach ako frazémach veľmi dôležitý.

3.1.

Prirovnávacie spojenia s inštrumentálom, ktoré prešli frazeologizačným procesom, sa čiastočne alebo úplne frazeologizovali, nadobudli isté špecifické vlastnosti a stali sa frazémami. V ruskej frazeológii má bezpredložkový inštrumentál prirovnania pomerne rozsiahle zastúpenie. V niektorých prípadoch ide iba o štruktúrny variant explicitnejšieho prirovnania, vyjadreného prirovnávacou spojkou a nominatívom podstatného mena, napr.: *vyt' kak volk – vyt' volkom, letet' kak ptica – letet' pticej* (Ogol'cev, 1978, s.91), *revet' kak beluga – revet' belugoj* (VRSS, 1960, I, s.67), *být/ležet j. lazar – ležat' plastom/kak plast* (SČFI, s.186), *chodit za někým j. ocásek/vocásek – chodit' za kem-to kak chvost/chvostom* (SČFI, s.234), *sedět/stát j. pařez – stojat' kak stolb/stolbom* (SČFI, s.256).

3.2.

Pre väčšinu ustálených spojení s inštrumentálom je však možné jedine implicitné vyjadrenie komparácie. Ide najmä o postavenie inštrumentálu pri slovese, napr.: *stojat' goroj, iditi stenoj, izvivat'sja užom, pet' solov'jëm, gljadet' volkom* a i. *Slovník české frazeologie a idiomatiky, Přirovnání* (1983) tiež uvádza spojenia tohto typu ako prekladové ekvivalenty českých prirovnaní s komparatívnu štruktúrou, napr.: *koukat/tvářit se j. Belzebub/lucifer – smotret' volkom* (s.40), *hnát se/letět j. (namydlený) blesk – letet' streloj* (s.48), *být/ koukat/mračit se j. bubák, koukat j. jezevec – smotret' bukoj* (s.55,140), *vrací se to/vrátí se to/je*

j. bumerang – *vernětsja bumerangom* (s.57), stát/mlčet j. dub – *stojat' stolbom* (s.92), potit se j. dveře/futra od chlíva/maštale – *pot gradom katitsja* (s.95), být j. hadr – *byr' trjapkoj* (s.107), chodit j. hajdalák – *chodit' rastrěpoj* (s.108), prolévat slzy j. hráchy – *slězy gradom katjatsja* (s.121), koukat/tvářit se/mračit se j. devět/sto/sedm hromů – *smotret' volkom/zverjëm* (s.124), stočit se/schoulit se (do klubíčka) j. ježek – *svernut'sja klubočkom/kalačikom* (s.141), padat/padnout jako kámen – *padat' kamnem vniž* (s.145), zpívat j. kanárek – *razlivat'sja solovjëm* (s.147), brečet j. (stará) kráva – *revet' belugoj* (s.173), valit se/hnát se j. lavina – *naletet' lavinoj* (s.186), tvářit se j. lilium – *prikidyvat'sja nevinnoj ovečkoj* (s.190), je tam j. ve mlejnici – *pyl' stojit stolbom* (s.206), ležet/být j. mrtvola/mrtvý – *ležat' trupom* (s.214), vinout se něčím j. Ariadnina nit – *krasnoj nit'ju prochodit* (s.228), je to j. prkno – *kolom stoit* (s.288), visí to na ní j. pytel – *visit meškom* (s.296), letět/běžet j. střela/když ho vystřelí – *letet'/mčat'sja streloj* (s. 334), dělá/tváří se j. by neuměl do pěti počítat – *prikidyvat'sja duračkom* (s. 370), potí se j. vůl – *pot gradom katitsja* (s.389), stát j. zeď – *stoját' stenoj* (s. 399).

3.3

Spojenia nominatívu a inštrumentálu podstatného mena, napr.: *guby serdečkom, boroda klinom* (Ogol'cev, 1978, s.83), *pir goroj, nos pugovkoj, doroga skatert'ju, dym stolbom* a i., kde je nominatív neoddeliteľnou súčasťou spojenia, zaraďuje V. M. Ogol'cev (1978) medzi dvojčlenné prirovnávacie štruktúry. Takéto spojenia predstavujú v ruštine málopočetnú skupinu ustálených (skrátенých) prirovnání, ktorých výskyt je pomerne vzácny (porov. tiež E. Kučerová, 1986, s.280). V prekladových slovníkoch nachádzame niektoré tieto spojenia a ich ekvivalenty, napr.: *pir goroj* – bohatá n. hlučná hostina (RČS, I, 1978, s. 175), *gubki bantikom* – rťky n. pusinka do srdíčka (RČS, I, 1978, s.187). *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (1983) ich vzácne uvádza ako prekladové ekvivalenty českých prirovnání s prirovnávacou spojkou, napr.: (mít) nos jako knoflík – *nos pugovkoj* (s.155), mít nos j. skobu – *nos krjučkom* (s.316). Porovnajme si aj ukážku z prekladu: *...butuz s bol'soj golovoj i gubami bantikom...* (Pasternak) – *...chlápätko s veľkou hlavou a ústočkami do srdiečka...* (Jesenská) – *... nepreložené...* (Zábrana).

Inštrumentál, ustálený pri podstatných menách často nadobúda povahu príslovky. Do popredia sa dostáva odtienok vyhotovenia, vonkajšieho vzhľadu a komparatívny význam pomaly zaniká: „*nos krjučkom, usy kolečkom, galstuk babočkoj*“ (R. Mrázek, 1964, s.94). Akademická *Russkaja grammatika I* (1980) mnohé z týchto tvarov uvádza ako príslovky so suffixom *-om*, motivované podstatnými menami: *pirožkom* (o forme šapki), *jěžikom, bobrikom* (o sposobe strižki), *petuškom* (o manere peredviženija), *kalačikom* (svernut'sja), *soldatikom* (prygat' v vodu), kde označujú „vnešnij priznak, svojstvennyj tomu, čto nazvano motivirujuščim slovom“ (s.400). Niektoré z nich „v príslovnej pozícii imejut opredelitel'noje značenijs s raznych storon kvalificirujuščee: *ujechat' vsej sem-jej, peť fal'cetom, galstuk babočkoj*“ (Russkaja grammatika, II, 1980, s. 433). Odráža sa to potom aj v preklade, napr.: „*galstuk babočkoj* väzanka uväzaná na motýlka, *šljapa kotelkom* tvrdý klobouk, tvrd'ák“ (Přiruční mluvnice ruštiny, I,

1961, s. 307). Podobne je to aj v preklade nasledujúcich ukážok, kde však občas nachádzame aj spojenia so spojками *ako/ani/jako/jak*: *Ona chodila v šapočke pirožkom, nadetoj nabekren'...* (Pasternak) – *Nosila šikmo nasadenú loďku...* (Jesenská) – *...sploštenú čiapočku nasadenú nabok.* (Hegerová) – *...v čepičke jak pirožek...* (Zábrana), *...otopyrivalsja galstuk babočkaj na jeho grudi.* (Pasternak) – *...motýľkovito vzdúvala kravata na hrudi.* (Jesenská) – *...odstával motýlik pod krkom.* (Hegerová) – *...se jako motýlek vzdouvala kravata na prsou.* (Zábrana), *...govorila...rast'jagivaja kružkom rotik...* (Pasternak) – *...pri reči...špúlila ústočká do kolieska...* (Jesenská) – *...otvírala kulatou pusinku...* (Zábrana).

3.4.

Ako pri preklade voľných prirovnávacích spojení s inštrumentálom, aj frazémy s inštrumentálom sa spravidla prekladajú do slovenčiny a češtiny nominatívom podstatného mena po prirovnávacej spojke *ako, ani/jako, jak*. Obraz prirovnania, zhustený v ruštine do jedného slova, sa teda v slovenčine a češtine vyjadří explicitnejšie, celým komparatívnym zvratom, napr.: *...sani streloj vyleteli...* (Pasternak) – *...sane ako strela vyleteli...* (Jesenská, Hegerová) – *saně jako šíp vylétly...* (Zábrana), *Ljudi gorochom skatylis' s prigorkov...* (Pasternak) – *Ako hrach sa ľudia sypali...* (Jesenská) – *Ľudia sa ako hrach kotúľali ...* (Hegerová) – *Lidé se sypali z kopců jako hrách...* (Zábrana).

Stane sa, že prekladateľ v preklade prirovnanie vynechá, čím sa z textu stráca obraznosť a expresivita originálneho spojenia, napr.: *Slězy gradom katilis' u nejš po ščěkam.* (Pasternak) – *Po lícach sa jej kotúľali slzy.* (Jesenská, Hegerová) – *Slzy se jí kutálely po tvářích jako kroupy.* (Zábrana), *...smotrel, slězy gradom, smorkajetsja...* (Pasternak) – *Slzy ako hrachy, posmrkával...* (Hegerová) – *...slzy se mu valily, posmrkával...* (Zábrana).

3.5.

V ustálených slovných spojeniach s prirovnávacím významom sa môžu vyskytnúť aj slová, ktoré sú dnešnému čitateľovi neznáme. Nejasná motivácia a expresívnosť tak nezriedka zaujmú užívateľov jazyka a nútia ich pátrať po pôvodnom význame jednotlivých komponentov. Nejasná motivácia často súvisí s archaizáciou slova, napr. v spojeniach: *sidet' barinom, stojat' fertom, chodit' gogolem*. Ich prekladové ekvivalenty nájdeme v slovníkoch, ale etymológia a „tajomstvo“ týchto spojení ostanú pri bežnom kontakte s frazeológiou zvyčajne neodhalené, porovnajme napr.: *...po derevne gogolem chodit'...* (Pasternak) – *...chodit' si po dedine ani páv...* (Jesenská) – *...a ještě se naparovat na návsi.* (Zábrana).

Pri frazéme *chodit', vystupat' gogolem* – iron. strúhať parádu (VRSS, V, 1970, s.508), – pyšne si vykračovať (RČS, I, 1978, s.172) je dobré vedieť, že *gogol'* je druh kačky, ktorá pri plávaní drží hlavu vysoko zdvihnutú. Poznanie prvotnej situácie, ktorá motivovala vznik spojenia, nám tak umožní bez klamlivých asociácií (napr. so spisovateľom Gogol'om) prijať a pochopiť túto frazému. V tejto súvislosti nám nedá neuviesť zaujímavé príklady aktualizovaného použitia tejto frazémy. Čitateľ, nepoznajúc pozadie, východiskový význam ruskej frazémy, nemusí postrehnúť jej použitie zároveň ako frazeologizovaného aj ako voľného

spojenia. Môže byť ochudobnený o možnosť vychutnať si napätie medzi *gogol'* a *Gogol'* v nasledujúcich ukážkach: *Ne nado čvanit'sja. Smiri gordyn'ju, družu. Ty chodiš' gogolem, a pišeš' mnoho chuže.* (porov. Šanskij, 1985, s.154), alebo:

Ogljadite pamjatniki – vidite gerojev rod vy! Pozrite na pomníky – na plemeno veličín!
Stanet Gogolem, a ty venkom jeho velič'. Stane si ako Gogol' – hneď ho v óde vylíčiť.

(Majakovskij)

(Feldek)

Aj ďalšie frazémy a ich preklady v slovníkoch obsahujú slová dnes už nepoužívané, napr.: *sidet' barinom* – pejor. sedieť so založenými rukami, hľviť, zaháľať, *žiť barinom* – žiť po panský, žiť na veľkej nohe, *deržať sebja barinom* – pejor. hrať sa na veľkého pána (VRSS, I, 1960, s.47), chodiť (si)/jít j. milostpán – *chodiť kak barin/barinom* (SČFI, 1983, s.205), *žiť barinom* – žiť si, mať sa jako pán, *vesti sebja kak barin* – chovať sa jako pán, jako nějaký milostpán (RČS, I, 1978, s. 38), *chodiť, šagat' fertom* – chodiť, kráčať ako páv (VRSS, V, 1970, s.422). Prítomnosť dnes už nepoužívaných slov zvyšuje stupeň zviazanosti komponentov daného spojenia a často vedie k jeho menšej zrozumiteľnosti. Aj keď etymológia je tu zaujímavá, v preklade sa čitateľovi zvyčajne ponúkne všeobecne známy, slovníkmi zachytený ekvivalent, ktorý je v istom zmysle ochudobnený o celé to príťažlivé a tajomné pozadie.

4.0.

Pri postupnej premene voľného spojenia s inštrumentálom na ustálené, sa niekedy prejavuje **dvojstupňovosť frazeologizačného procesu**. Vzácné sa vyskytnú prípady, keď jedna frazéma zachytáva a vykazuje príznaky prvotnej aj druhotnej frazeologizácie. Jej stupeň sa prejaví predovšetkým v kontexte, ktorý pri skúmaní frazeológie v texte vystupuje ako hlavné kritérium stanovenia miery frazeologizovanosti. Ide o málo početnú skupinu frazém, ktorá je vlastne akýmsi prestupným miestom, kde sa ustálené spojenie postupne zbavuje pôvodného (komparatívneho) významu, resp. tento je potláčaný novým (frazeologickým) významom a prechádza do skupiny frazém bez komparatívnych vzťahov.

Ustálené spojenia s inštrumentálom, pri ktorých možno v istom kontexte zachytiť komparatívny význam, sa frazeologizovali iba čiastočne, ich význam vyplýva z významu jednotlivých komponentov a motivácia je pri nich viac-menej priehľadná. Vlastný komparatívny význam „sochranjajetsja liš' v kačestve pervičnogo, prjamogo značenija slovosočetanja, sostavljaja jeho vnutrennjuju formu“ (Ogoľcev, 1978, s.64). „Druhotný“ frazeologický význam týchto spojení svedčí o dovŕšení frazeologizačného procesu a vzniku frazém, ktoré V. Ogoľcev (1978) nazýva „komparatívnymi frazeologičeskimi jedinícami“ (s.65).

4.1.

Genetickým prototypom týchto spojení s inštrumentálom sú voľné, neustálené prirovnávacie spojenia a často je kontext tým jediným kritériom posudzovania spojenia ako voľného alebo ustáleného, čiastočne alebo úplne frazeologizovaného. Dvojaký význam (a/ komparatívny a b/ frazeologický), ktorý vyplýva z odlišnej miery frazeologizovanosti sa v ruštine prejavuje napr. v nasledujúcich frazémach:

- a/*
izvivat'sja užom = (rieka, cesta) sa vinie, točí, krúti ako had (VRSS, I, s.702), = kroutit se n. svíjet se jako had (RČS, II, s.427)
chodit' fertom = chodiť s podopretými rukami (ako písmeno Φ)
vyt' volkom = zavýjať podobne ako zavýja vlk
dym stolbom = dym za pekného počasia vychádza z komína a tvarom pripomína stĺp
doroga skatert'ju = cesta rovná jako obrus = zaželanie šťastnej cesty, rovnej, hladkej ako stôl (t.j. skatepъ, porov. Šanskij, 1985, s.110–111).
- b/*
izvivat'sja užom = (človek) líškať sa, poklonkovať niekomu VRSS, V, s.232) = přen. *pered kem* – hovor. podlézat, lichotit komu (RČS, II, s.427)
chodit', šagat' fertom = chodiť, kráčať ako páv (VRSS, V, s.422)
vyt' volkom = nariekať, bedákať (VRSS, I, s. 500).
dym stolbom = hovor. pekelný hurhaj, hrmot, zabávať sa až sa hory ozývali (VRSS, I, s. 500).
skatert'ju doroga = hovor. iron. choď si kam chceš, nik ťa nezdržuje! (VRSS, I, s.473) = hovor. cestu máš volnou! šťastnou cestu, nikto ťe nedrží (RČS, II, s.317).

Komparatívny význam týchto frazém je motivovaný významom komponentov, keď prvý z nich si uchováva svoj nominatívny význam a pre druhý je charakteristické prenesené použitie. Úplne frazeologizované spojenia s inštrumentálom sa vyznačujú tým, že ich celostný význam stráca spojitosť s významom slov, ktoré ho tvoria. Vo frazeologizačnom procese tieto slová stratili úplne alebo čiastočne príznaky slova a komparatívna štruktúra nemá vplyv na význam spojenia ako celku. Sú to spojenia, „ktoré sa frazeologizovali ako celok a stali sa frazémou so všetkými jej atribútmi“ (Kučerová, 1980, s.240). Potvrdením nekomparatívneho charakteru je ich „dnešný význam, ale niekedy aj inojazyčný ekvivalent s totožným významom, ale nekomparatívnou štruktúrou“ (ibid. s.240). Tieto frazémy už nie sú prostriedkom vyjadrenia podobnosti, neplnia funkciu obrazných jednotiek, ale ako úplne frazeologizované začínajú plniť nové funkcie (hodnotiaci aspekt), ktoré súvisia s prítomným vysokým stupňom expresivity. Sémanticky sa tieto frazémy vyznačujú zánikom komparácie, charakterizuje ich významová nerozložiteľnosť a celosť nominácie, t.j. idiomatickosť, tak ako ju chápu J. Mlacek (1984, s.37–38), F. Čermák (1985, s.235), V. Ogoľcev (1978, s.65). Pri hodnotení frazémy ako ustáleného spojenia s komparatívnym alebo frazeologickým významom, pri jej skúmaní priamo v texte platí jednoznačná podmienenosť postupu pri preklade najbližším kontextom.

4.2.

Pri odlíšení voľného a ustáleného, čiastočne alebo úplne frazeologizovaného spojenia s inštrumentálom zohrávajú niekedy zaujímavú úlohu napr. gramatické kategórie. V nasledujúcich spojeniach množné číslo podstatného mena v priravnávajúcej časti signalizuje, samozrejme spolu s najbližším kontextom, neustálenosť spojenia slov s priravnávacím významom a spolu s lexikálnym obsadením jednotlivých komponentov, syntaktickou stavbou i najbližším kontextom, napovedá, že nejde o známe ruské frazémy *polzti zmejej, ležať plastom, prochodit' krasnoj nit'ju*, ale o voľné priravnávacie konštrukcie s komparatívnym výz-

namom: *Po lesu zmejami raspolzalis' potoki...* (Pasternak) – *Potoky sa plazili po hore ako hady...* (Jesenská) – *Po lese sa ako hady rozliezli potoky...* (Hegerová) – *Lesem se jako hadi rozlézali potoky...* (Zábrana), *...sneg...tolstymi plastami ležal...* (Pasternak) – *...(zářaha) snehu ako hrubé, konca kraja nemajúce plásty ležala na tisícach vierst.* (Jesenská) – *...(sneh) v nekonečných hrubých vrstvách ležal na tisícverstvových pláňach.* (Hegerová) – *...(sněh) ležel na tisícverstvových prostranstvích v nedozírných a silných vrstvách.* (Zábrana), *...sledy krovi, protjanuvšijesja po snegu krasnen'kimi nitočkami i točkami.* (Pasternak) – *... stopy krvi, čo sa rozprskli po snehu ako jasnočervené nitôčky a bodky.* (Jesenská) – *... stopy krvi, ktoré sa ako červené nitky a bodky ťahali po snehu.* (Hegerová) – *... stopy krve, rozeseť ve sněhu jako červené nitky a tečky.* (Zábrana).

4.3.

Inštrumentál prirovnania sa široko využíva aj pri tvorení tautologických spojení typu *gora goroj, sobaka sobakoj, tuča tučeť, chodit' chodunom, sidet' sidnem*. Zlúčenie, vzájomné pôsobenie komparatívnej a tautologickej konštrukcie výrazne zosilňuje expresívnosť týchto frazém. Práve tautologický charakter spojení, ich osobitá syntaktická konštrukcia, ktorá zatemňuje pôvodný obraz, z nich robí frazémy vysoko expresívne, so silným hodnotiacim nábojom. V. Mokijenko (1986) ich nazýva „frazeologizirovannymi dubletnymi konstrukcijami“ (s.111). Akademická *Russkaja grammatika*, II (1980) uvádza takéto spojenia v rámci špeciálnych syntaksičeských konstrukcij ako „nesvobodnyje bessojuznyje sojedinenija“ (porov. s.217–219), ktoré označujú: a/ „intenzívnosť i polnotu prejavnenija priznaka: *pojedom jest', propadi vsě propadom, chodunom chodit'*“ (s.219), b/ „polnotu predikatívneho priznaka sočetanija im. i tv. p. odnogo i togo že imeni emocional'no– ili sravnitel'no-charakterizujuščego značenija: *molodec-molodcom, ležit plast-plastom, chozjain sidit tuča-tučej'*“ (ibid. s.220). Porovnajme si ich výskyt v *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1983), kde sú uvedené ako prekladové ekvivalenty českých ustálených spojení s prirovnávacou spojkou, napr.: (bejt) blbej/pitomej, až to bolí/ bučí/mlátí dveřma – *durak durakom* (s.50), bejt blbej j. škopek/šťandlík – *durak durakom* (s.348), (být) hloupý/tupý/blbý j. pařež – *byt' peň pňom* (s.255), koukat/tvářit se/mračit se j. devět/sto/sedm hromů – *tuča tučeť* (s.124). Porovnajme tiež *tuča-tučej* = 1. ako sto hromov nahnevaný, 2. záplava, mračno (VRSS, V, 1970, s.146).

Pozrime sa aj na významy ďalších, pomerne frekventovaných ruských spojení, napr.: *sidnem sidet'* = *sidet'* ne vstavaja ili nachodit'sja gde-nibud', nikuda ne vychodja, ne vyjezžaja (SRJ, 1973, s.659), *sidnem sidet'* – *sedět* j. přikovaný/přišitý, *sedět/ vysedávat doma* (RČS, II, 1978, s.314), *chodunom chodit'* – kde pôvodný obraz tohto spojenia súvisí s prirovnaním k pohybu hybnej časti kováčskych mečov (porov. Mokijenko, 1986, s.111), ale v procese frazeologizácie bol potlačený súčasným frazeologickým významom = hov. sil'no trjastis', sotrjasat'sja (SRJ, 1973, s.795). *Rusko-český slovník*, II (1978) uvádza v hesle *chodunom chodit'* (*ot sotrjasenija*) oťrásat se, celý se trást, (*ot sumatochi*) v gorode vsě chodunom chodilo ve městě bylo všechno vzhůru nohama, *on prjamo chodunom chodit' (o reběnke)* je jako šidlo (s.475). *Velký rusko-slovenský slovník* (1970) uvádza *chodunom chodit kto-l.* – zast. pobehuje

niekto, *chodunom chodit'* (*idti, pojti*) – 1. kývať sa, točiť sa, krútiť sa, 2. triasť sa, 3. skákať, 4. byť hore nohami (V, s.510). Akademická *Russkaja grammatika*, I (1980) uvádza slovo *chodunom* už ako príslovku motivovanú slovesom a utvorenú suffixom *-unom*, možnú iba v spojení *chodunom chodit'* (porov. s.401).

5.0.

Pri analýze textov a prekladov voľných prirovnávacích spojení a frazém s inštrumentálom prirovnania vidíme, že sa niekedy prekladajú expresívne chudobnejšími, menej nasýtenými ekvivalentami. Platí to pre prekladové ekvivalenty priamo v texte i pre slovníkové spracovanie, keď pri porovnávaní zloženia východiskovej a cieľovej frazémy nachádzame niekedy značné rozdiely. Vysoký stupeň expresivity, hodnotenie situácie, predmetov alebo živých bytostí sa v takom prípade už k čitateľovi prekladu spravidla nedostanú, a ak áno, tak oslabené. Neutrálny, jednoslovný alebo aj viacsovný nefrazeologický preklad nie je vhodný a vlastnosti originálnej frazémy je potrebné dostať istými prostriedkami (gramatickými, lexikálnymi) aj do prekladu. Pri preklade skúmaných spojení s inštrumentálom prirovnania však nemôže byť, a ani nie je cieľom iba jednoduché zreprodukovanie gramatického tvaru z jazyka originálu v cieľovom jazyku, ale aj prenesenie myšlienky stojacej za obrazom, obrazu stojaceho za prirovnaním.

LITERATÚRA

- BARNETOVA, Vilma – BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, Helena – LEŠKA, Oldřich – SKOUMALOVÁ, Zdena – STRAKOVÁ, Vlasta. 1979–1980. *Russkaja grammatika. I – II*. Praha: Academia.
- DOROTJAKOVÁ, V. – FILKUSOVÁ, – KUČEROVÁ, E. – MALÍKOVÁ, M.O. – SEKANINOVÁ, E. 1960–1970. *Velký rusko-slovenský slovník. I – V*. Bratislava: SAV.
- ČERMÁK, František. 1983. *Česká přirovnání*. In: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Academia. s.463–492.
- FILÍPEK, Josef – ČERMÁK, František. 1985. *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- KOPECKÝ, L.V.– LEŠKA, O. 1978. *Rusko-český slovník*, I, II. Praha: SPN, Moskva: Nakladatelství Ruský jazyk.
- KUČEROVÁ, Elena. 1980. *Frazeologická jednotka a jej štúdium v dvojazyčnom pláne*. In: *Slavica Slovaca. 15. s. 65–68*.
- KUČEROVÁ, Elena. 1986. *Nad Slovníkem české frazeologie a idiomatiky*. In: *Slavica Slovaca 21, č. 3. s.270–288*.
- MIKO, František. 1958. *Inštrumentál pri slovese a pri prídatnom mene*. In: *Jazykovedné štúdie III. s.205–238*.
- MOKIJENKO, Valerij Michajlovič. 1986. *Obrazy ruskoj reči*. Leningrad: Izd. LGU.
- MOLOTKOV, A. I. 1978. *Frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva: Russkij Jazyk.
- MĽACEK, Jozef. 1984. *Slovenská frazeológia*. Bratislava: SPN.
- MĽACEK, Jozef. 1970. *Základné typy ustáleného prirovnania*. In: *Jazykovedný časopis. č. 21. s.172–188*.
- MRÁZEK, Roman. 1964. *Sintaxis russkogo tvoritel'nogo*. Praha: SPN.
- OGOL'CEV, V. M. 1978. *Ustojčivye sravnenija v sisteme russkoj frazeologii*. Leningrad.
- ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján. 1981. *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava: SPN.
- OŽEGOV, Sergej Ivanovič. 1973. *Slovar' russkogo jazyka*. Moskva: Sovetskaja encyklopedija.
- PASTERNAK, Boris. 1989. *Doktor Živago*. Moskva: Sovetskij pisatel'.
- PASTERNAK, Boris. 1991. *Doktor Živago*. Bratislava: Tatran, prel. Viera Hegerová.
- PASTERNAK, Boris. 1969. *Doktor Živago*. Bratislava: Tatran, prel. Zora Jesenská.
- PASTERNAK, Boris. 1990. *Doktor Živago*. Praha: Lidové nakladatelství, prel. Jan Zábřana.

Příruční mluvnice ruštiny. I. 1961. Praha: SPN.

SMIEŠKOVÁ, Elena. 1977. *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: SPN.

ШАНСКИЙ, Николай Максимович. 1985. *Фразеология современного русского языка*. Москва: Высшая школа.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter. 1974. *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. Bratislava: Tatran.

TRANSLATION OF RUSSIAN PHRASEMES WITH INSTRUMENTAL (INTO SLOVAK AND CZECH LANGUAGES)

In the article the specific grammatical means of expressing comparative relations (**instrumental comparison**) in Russian are analysed (e.g. *ležat' plastom, stojat' stolbom, smotret' bukoj, guby serdečkom, pir goroj, doroga skatert'ju, dym stolbom, tuča tučej*). Comparative research on *Doctor Zhivago* by Boris Pasternak, and its translations into Slovak and Czech languages has revealed that comparative relations in the above languages are expressed by loose and stable compounds with comparative and non-comparative structure (i.e. by explicit and implicit means). In the process of phraseologization many compounds with instrumental have modified their forms and meaning, and some of them have become fully phraseologized and have no comparative meaning.

Helena Petruňová

Katedra jazykov Univerzity P. J. Šafárika Košice

Slovensko

(petrunov@upjs.sk)

